Research Papers

महात्मा फुले - डॉ. आंबेडकर आणि महाराष्ट्रातील आंबेडकरवादी दलित स्त्री चळवळ

विष्णू यल्लप्पा विटेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर (महाराष्ट्र)

◆ प्रस्तावना :-

स्त्रियांना सन्मानाने जगता यावे त्यांचा समाजातील दर्जा सुधारावा यासाठी महाराष्ट्रात अनेक चळवळी झाल्या अनेक समाज सुधारकांनी त्यासाठी प्रयत्न केले. राजाराम मोहन रॉय, आगरकर, कर्वे यांनी या त्या त्या काळातील विशिष्ट वर्गातील आणि वर्णातील स्त्रियांना दुर्दशेच्या दलदलीतून वर काढण्याचा प्रयत्न केला असला तरी महात्मा फुले यांनी स्त्री चळवळीचा पाया घातला असे म्हणावे लागेल. कारण जीवनविषयीचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन त्यांनी स्त्रियांना दिला त्यांची प्रत्येक कृती ही क्रांतीकारी होती. स्त्रियांना भोगाव्या लागणाऱ्या विषमतेचा उलगड्यात त्यांनी भाषा, संस्कृती, धर्म, जातीची बंदिस्ती अशा व्यापक चौकटीत केला. निरक्षरता, दारिद्र्य आणि अंधश्रद्धा हे स्त्रियांचे प्रमुख शत्रू आहेत म्हणून ज्योतीबांनी स्त्री शिक्षणाला अग्रस्थान दिले. स्त्रियांचे प्रश्न □तीतून सोडविले त्यांची चळवळ ही संपुर्ण स्त्री वर्गाच्या उद्धाराची चळवळ होती. त्यांनी आपल्या कृतीतून व विचारातून स्त्रियांना समता प्रदान केलेली दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री पुरूष समतेचे नाते अतुट आहे. त्यांनी जाती व्यवस्थेने स्त्रीला दिलेले दुय्यमस्थान ओळखून स्त्री-पुरूष विषमतेवर आघात केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि तिच्या हक्काचा पुरस्कार केला. 'एक व्यक्ती एक मूल्य' हा विचार स्त्रीयांच्या संदर्भात त्यांनी केला व एकूण स्त्री वर्गाचा सामाजिक दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न आपल्या विचारातून व कृतीतून केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारात पुरूष आणि स्त्री यांना समान अधिकार आहेत. एक भारतीय नागरिक म्हणून पुरूषाप्रमाणेच स्त्रीलाही सर्व हक्क असावे तिला खऱ्या अर्थाने एक नागरिक, एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगता यावे हा भक्कम विचार करून त्यांनी हिंदू कोड बिलाचा मसुदा मांडला होता.

स्त्री शिक्षणाचे महत्व महात्मा ज्योतीबा फुले प्रमाणेच डॉ. आंबेडकरांनीही ओळखले होते म्हणून ते आवर्जून स्त्री शिक्षणाचा आग्रह करत. कोणत्याही समाजाची प्रगती करावयाची असेल तर त्या समाजात शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होणे आवश्यक आहे. हा प्रसार स्त्रियासाठी होणे अत्यंत गरजेचे आहे. कारण कोणत्याही समाजातील स्त्रीचा दर्जा हा त्या समाजाच्या सुधारणेचा मापदंड असतो असे त्यांचे स्पष्ट मत होते म्हणून पुढचह पिढी सुधारायची असेल तर मुलींना शिक्षण देणे आवश्यक आहे असे ते म्हणत.

स्त्रियांच्या प्रगती आड त्यांचे लवकर होणारे विवाह येतात म्हणून मुलींचे विवाह लवकर करू नये असे त सांगत. नवऱ्या बरोबर दासी म्हणून नव्हे तर मित्रत्त्वाच्या नात्याने रहा हा त्यांचा विचार स्त्री पुरूष समतेच्या दृष्टीने मार्गदर्शक ठरतो.

आजच्या स्त्री चळवळीला बाबासाहेबांनी लोकशाहीचा भक्कम पाया दिला. स्त्रियांना कायद्याने समता आणि सामाजिक न्याय, मिळवून देण्याची तरतूद केली. 'हिंदू कोड बिला' द्वारे स्त्रियांच्या सर्वकष स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा मांडला. 'हिंदू कोड बिला' प्रमाणे -

१. स्त्रीला घटस्फोटाचा अधिकार दिला.
२. नवऱ्याने घटस्फोट दिल्यास पोटगी.

३. व्यक्तीचा एक विवाह □ायदेशीर असल्यास दुसरा विवाह योग्य कारण नसल्यास अवैध ठरवून स्थर्य दिले.
४. स्त्रीला दत्तक जाण्याचा व घेण्याचा अधिकार.
५. स्वतःच्या मिळकतीवर तिचा अधिकार असावा.
६. वडीलांच्या मिळकतीवर मुलाच्या बरोबरी-ने मुलीं-नाही समा-न हिस्सा.
७. मुलींना वारस होण्याचा अधिकार.
८. आंतरजातीय विवाहास मान्यता.
९. स्त्रीला स्वतःचा वारस निश्चित करण्यासंबंधी अधिकार.

एकूण हिंदू कोड बील हे स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान, समाजातील स्थान, निश्चित करण्याचा स्त्रीची ठोस भूमिका मांडणारा असा विचार होता. स्त्रियांना वैचारिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्वातंत्र्य देणारे ते विधेयक होते. ह्या विधेयकामुळे त्यांना सर्व थरातून विरोध झाला. पण नंतर जे अनेक स्त्री विषयक कायदे झाले ते हिंदू कोड बिलावरच आधारित होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मंजुर मंत्री असतानाच स्त्री कामगारांना प्रसुतीकाळात सवलती देण्याचा अधि-नियम झाला आहे. हे विधेयक संमत ठरवून घेताना ते म्हणतात, प्रत्येक मातेला प्रसुतीपुर्व व नंतरच्या काही ठराविक काळापर्यंत विश्रांती मिळणे हे राष्ट्राच्या दृष्टीने हिताचे आहे. स्त्रियांच्या आरोग्याशी संबंधित बाबासाहेबांचे हे विचार द्रष्टेपणाचे द्योतक आहे.

अशाप्रकारे महात्मा ज्योतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा, समतेचा तिच्या हक्काचा आणि प्रतिष्ठेचा पुरस्कार केला. जातीधर्माच्या चौकटीबाहेर जाऊन चळवळ उभारली होती. वर्ण व जातीव्यवस्था हे भारतीय समाजातील विशेष वास्तव आहे. त्याहीपेक्षा विशेष समस्या स्पृश्यास्पृश्याची आहे. माणसाला माणूस म्हणून मुल्य नाही व□व्यवस्था मा□सा माणसात विषमता निर्माण करते. या विषमतेमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दलित मुक्तीची चळवळ उभारावी लागली.

आंबेडकर काळातील दलित चळवळ

डॉ. आंबेडकरांचे नेतृत्वे हा दलित चळवळीला मिळालेला महान लाभ होता. दलितोद्धाराचे आणि अस्पृश्यता निवारण्याचे □ार्य डॉ. आंबेडकरांपुर्वी इतर काही सुधारकांनी केले. परंतु दलितांची चळवळ की ज्यामध्ये अन्यायाच्या जाणीवेने पेटलेले दलित आपल्या न्याय हक्कासाठी झगडू लागले अशी चळवळ मुख्यतः आंबेडकरांच्या नेतृत्वानेच महाराष्ट्रात निर्माण झाली त्यांच्या नेतृत्वाने दलित चळवळीला पुर्णतः नवीन दिशा प्राप्त झाली. या चळवळीमध्ये दलित स्त्री ही पुरूषाच्या बरोबरीने सामील झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या चळवळीमध्ये अनेक स्त्रिया सहभागी होत्या. अनेक परिषदांना दलित स्त्रियांची उपस्थिती लक्षणिय असायची. दलित स्त्रियांना पोषाखापासून ते मुलावर संस्कार कसे करायचे येथेपर्यंत ते मार्गदर्शन करीत. राहणीमानातून आपले जातीयस्थान दिसू नये. या बाबासाहेबाच्या आवाहनानुसार दुसऱ्या दिवशी लुगडे नेसण्याच्या पद्धतीत बदल □रू-न महिला सभेला आलेल्या आहेत. महाडच्या सत्याग्रहापासून ते धर्मांतरापर्यंत दलित स्त्रियांनी आपल्या चळवळीला माध्यमातून स्वतःचे स्वतंत्र असे व्यक्तीमत्व जोपासले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समकालीन ज्या स्त्रिया होत्या त्या अत्यंत तडफदार होत्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जेंव्हा जेंव्हा समतेसाठी संघर्ष केले तेंव्हा तेंव्हा स्त्रिया आपला सक्रीय पाठिंबा दर्शवित. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या काळातील स्त्री ही फारशी शिक्षित नव्हती तरी देखील त्यांनी चळवळीत स्वतःला झोकून दिले होते. महाड, □ाळाराम, पर्वती, अंबादेवी या सारख्या सत्याग्रहात त्या मोठ्याप्रमाणात सत्याग्रही होत्या. त्यात काही तुकड्यांचे नेतृत्वही स्त्रियां-नी □ले आहे.

१९१३ साली 'अत्यंत समाज कमिटी' स्थापन झाली. या कार्यकारिणीत किसन फागुजी बनसोडे यांची पत्नी तुळसाबाई ही एकमेव स्त्री सदस्य होती. या सभेचे कार्य सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रगती घडवुन आणणे हे होते. तसेच शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे सरचिटणीस पा.ना. राजभोज ह्यांची पत्नी रूक्मीनीबाई आणि कन्या शांताबाई चव्हाण ह्यांचा मौलीक सहभाग आढळतो. आपल्या लिखाणातून आणि सभा संमेलनातून त्यांनी विचार व्यक्त केलेले आढळतात.

१९२० ला नागपूर येथे भरलेल्या भारतीय बहिःष्कृत परिषदेच्या अध्यक्षपदी शाहू महाराज होते. स्त्री शि□□ासंबंधी तुळसाबाई बनसोडे व सावित्रीबाई यांची भाषणे या परिषदेत झाली आहेत.

स्पृश्य हिंदुच्या तळयाविहिरीवर शिवा-शिवीच्या खुळचट कल्पनेने अस्पृश्यांना पाणी भरू दिले जात नव्हते ती जाचक रूढी तोडण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी चवदार तळयाच्या सत्याग्रहाचे पाऊल उचलले या प्रतिकात्मक सत्याग्रहात अनेक दलित स्त्रियांनी भाग घेतला. स्त्रियांच्या चळवळीच्या दृष्टीने महत्वाची गोष्ट म्हणजे अस्पृश्यतेचा पुरस्कार करणाऱ्या व स्त्री स्वातंत्र्य नाकारण्याच्या मनुस्मृतीचे दहन करण्याचा ठराव महाड परिषदेपुढे आला असताना गंगुबाई सावंत या स्त्रीने अनुमोदन दिले ही घटना एक प्रकारची □ांतीच होती.

१९३८ साली मनमाडला 'रेल्वे अस्पृश्य कामगार परिषद' भरली असताना तिथेच महिला परिषद घेवून स्त्रियांनी तत्परता व प्रासंगिकता दाखवुन दिली.

१९४२ ला नागपूर येथे 'अखिल भारतीय अस्पृश्य महिला परिषद' भरली होती. त्यातही महिलांचा सहभाग मोठा होता. १९४६ मध्ये पुणे पुणे कराराविरोधी महिलांनी सत्याग्रह केला.

ह्या चळवळीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ज्या ज्या ठिकाणी बहि:ष्कृताची, दलितांची, अस्पृश्याच्या परिषदा झाल्या तेथे तेथे महिलांच्याही परिषदा झाल्या आहेत. या परिषदातून परिवर्तनात महिलांची भूमिका, त्यांचे शिक्षण यासंबंधी चर्चा केली गेली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराची घोषणा केली. तेव्हा दलित स्त्रियांनी सभा घेतल्या व धर्मांतराला पाठिंबा दर्शविला. आपल्या घरात असणाऱ्या देवाच्या मुर्ती, शेंदुर, कुंकवाने माखलेले दगड निर्धाराने फेकून दिले व बौद्ध धर्माचा स्विकार केला अशी क्रांती यापुर्वी कधीही झाली -नाही.

एकूण आंबेडकरकालीन चळवळीचा इतिहास बघितल्यास असे दिसते की महिला ह्याच या चळवळीच्या वाहक राहिलेल्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानंतरची चळवळ

१९५६ नंतर चळवळ थोडी मंद झालेली दिसून येत असली तरी १९७० नंतर मात्र मोठ्या प्रमाणात स्त्रीया चळवळीमध्ये आलेल्या आहेत. १९७७ ते १९९४ मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर आंदोलनात महिलांचा सहभाग अभूतपुर्व होता. प्रचंड प्रमाणात महिला पुरूषाबरोबर मोर्चा, निदर्शने इ. सहभागी होत होत्या. एवढेच नाही तर पुरूषावर हल्ला होणार या भितीने जेव्हा पुरूष इतरत्र गेले तेंव्हा स्त्रियांनी घरातील वृद्ध व लहान मुलांना सांभाळण्याची जबाबदारी पार पाडली तर काही ठिकाणी प्रतिकार सुद्धा केलेला दिसून येतो.

१९८० ते १९९० या दशकात ॲड. प्रकाश आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली जमीन, पाणी प्रश्नावर मोठी चळवळ झाली. सरकारी गायरान जमिनी भूमिहीनीच्या नावे कराव्यात पिण्याच्या पाण्याची कायमची सोय आणि पिकाला संरक्षित सिंचनाची व्यवस्था करणारे पाण्याचे सर्वकष धोरण आखावे. या कार्यक्रमावर ही चळवळ उभी राहिली. या चळवळीतही महिलांचा सहभाग खुप मोठ्या प्रमाणात होता. जमीन नावे होण्याच्या यशस्वी आंदोलनानंतर ॲड. प्रकाश आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली स्त्रीला स्वातंत्र्य नाकारनाऱ्या मनुस्मृतीचे दहनाचा दिवस २५ डिसेंबर हा '**भारतीय महिला मुक्तीदिन**' म्हणून साजरा करावा. या कार्यक्रमावर महिलांची शक्ती संघटित झालेली दिसून येते. मोठ्या संख्येने महिला या कार्यक्रमात सहभागी होतात. १९९७ नागपुर, १९९८ पुणे, १९९९ औरंगाबाद, २००० अहमदनगर याठिकाणी २५ डिसेंबर रोजी भारतीय स्त्री मुक्तीदिन संयोजन समितीच्यावतीने परिषदा पार पडल्या आहेत.

यासर्व पार्श्वभूमीवर उपेक्षित, कष्टकरी, ग्रामीण शेतमजुर दलित स्त्रिया विषमतेविरूद्धच्या लढ्यात सर्वाधिक संख्येने सहभागी होतात असे दिसते. केवळ व्यक्तीगत वा कौंटुबिक संघर्षात अडकुन न रहाता सर्व स्त्री समुह म्हणून त्या संघटित होत आहेत. त्याचे नवे नेतृत्व त्यांच्यातून उभे रहात आहेत. महाराष्ट्रात आंबेडकरवादी आंदोलनात सर्वात जास्त संख्याही महिलांचीच असते.

आंबेडकरी महिला ह्या मध्यमवर्गीय व उच्चवर्णीय स्त्रीपेक्षा अधिक मुक्त आहे. आर्थिक परिस्थिती त्यांना बंदिस्तपणे वागू देत नाही. त्यामुळे भाकड परंपरामध्ये त्या गुंतलेल्या नाहीत कारण रोजच्या जगण्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागतो. आपण २१ व्या शतकात प्रवेश केला असला तरी जातीयतेचे चटके तिला अजूनही सोसावे लागत आहे. पिण्याच्या पाण्यासाठी भटकंती करावी लागते. सार्वजनिक क्षेत्रातही काही अपवाद वगळता कमी प्रतिष्ठा असलेली कामे करावी लागतात. तिच्या कष्टाची दखल घ्यावी तशी घेतली जात नाही तिला कधीही बाळांतपणाची रजा मिळत नाही. एकीकडे कमालीचे दारिद्र्य व घरातील पुरूषांची व्यसन असे अनेक प्रश्न तिच्यासमोर आहे. तरीही ती खचुन गेलेली नाही. कारण अन्याय झाला तर खपवून घ्यायचा नाही हा विचार तिच्यात आहे. स्त्री स्वातंत्र्य आणि हक्क हा वारसा त्यांच्यात चळवळीतून आलेला दिसून येतो. अन्यायाची जाणीव ही इतर स्त्रीच्या तुलनेने अधिक आक्रमक आहे. समूहाच जगण परिवर्तनवादी असेल तर ती नेहमीच पुढाकार घेते त्यामुळे आंबेडकरी चळवळीमध्ये महिलांचा सहभाग हा नेहमीच जास्त असतो म्हणून परिवर्तनाच्या चळवळीत नैतिक समर्थन व सहभाग देणारा समूह म्हणून आज देशामध्ये आंबेडकारी महिला चळवळीकडे पाहिले जाते. ही चळवळ समता व लोकशाहीसाठी विश्वास निर्माण करणारा घटक म्हणून महत्वाची आहे.

◆ **संदर्भ :-**

१.महात्मा ज्योतीबा फुले विचार आणि वाङ्मय - डॉ. श्रीराम गुंदेकर
२.वैचारिकता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची - संपादक : ॲड. हरिभाऊ पागरे, ॲड. रंगनाथ डोळस
३.नारी पर्व - निलम [illegible]ऱ्हे
४.स्त्री पर्व - मंगला सामंत
५.साधना १० मार्च, २००१ आंतरराष्ट्रीय महिला दिन विशेषांक
६.स्त्री प्रश्नाची चर्चा एकोणीसावे शतक - प्रतिभा रानडे
७.'बायजा' - स्त्री विशेषां[illegible].